

РУМЯНА ЗЛАТАНОВА (София)

ХРОНИКАТА НА СИМЕОН ЛОГОТЕТ И ОТНОШЕНИЕТО Й КЪМ РЕФОРМАТА НА ТЪРНОВСКИТЕ КНИЖОВНИЦИ

С възприемането на християнството през IX в. като единна и държавна религия българите се присъединяват към общността на християнските народи и стават съпричастни на една от най-великите човешки цивилизации. Първоначално се превеждат от византийски главните литургически и патристични съчинения, а от началото на X в. с разцвета на книжнината при цар Симеон (893—927) и същински византийски произведения с религиозен, историкографски и научен характер.

Високата образование на старобългарските книжовници, формирането на историческото и народностното съзнание пораждат в средновековна България необходимостта от написване и на историкографски творби. Запазените оригинални историко-летописни съчинения са представени от хронологично-генеалогически списъци, кратки хроники, исторически разкази, летописни бележки и надписи, приписки и пр. В тях елементите на официалната летописна традиция в повечето случаи се преплитат с народни легенди и с апокалиптични сказания¹. Съхранилите се оскъдни паметници обаче не дават представа за действителния обем на книжовното творчество с историко-летописен характер.

Вековните българско-византийски книжовни контакти оставят забележителни следи и в областта на историко-летописната традиция. Значителен е броят на преведените в средновековна България византийски хроники. Като най-популярен тип исторически съчинения хрониките господствуват във Византия особено в периода до 1453 г. и отразяват най-добре особеностите на

¹ Българската средновековна историопис сравнително рядко е привличала вниманието на изследвачите. Вж. Ив. Дуйчев. Преглед на българската историография. — *Jugoslavenski istoriski časopis*, 4, 1938, 1—2, 40—74; Ив. Дуйчев. Übersicht über die bulgarische Geschichtsschreibung. — *Antike und Mittelalter in Bulgarien*. Berlin, 1960, 50—62; Г. Тодоров. Зараждане и начално развитие на българската историография (681—1018). — *Ист. пр.*, 23, 1967, 2, 82—97; Българската историография през XI—XIV в. — *Ист. пр.*, 23, 1967, 3, 74—95; М. Каймакова. Две старобългарски летописни съчинения от XI в. — *Ист. пр.*, 32, 1976, 5, 86—96; Старобългарското историко-летописно творчество от средата на IX в. до началото на XI в. — *Год. СУ, Ист. фак.*, т. 72, 1982, 33—91; М. Каймакова. Les inscriptions protobulgares du VIIIe et IXe siècle et les annales bulgares. — *Etudes historiques*, 10, 1980, 115—126; В. Гюзелев. Средновековна България в светлината на нови извори. С., 1981, 20—24; И. Божилов. Българската средновековна историопис. — *Стара българска литература*. Т. 3. Исторически съчинения. С., 1983, 5—38; Б. Ангелов. За летописните съчинения в старобългарската литература. — *Литературознание и фолклористика*. В чест на акад. Петър Динеков. С., 1983, 43—47.

християнската историография — вливане на Библията в светската история, изграждането на един универсализъм (резултат на византийската политическа идеология), пълно господство на провиденциализма като философска основа. Предназначени за по-широк читателски кръг, с достъпното си изложение и език те попадали като цяло на българската монашеска интелигенция, която обикновено ги е превеждала. Чрез византийския хронограф българският читател се запознавал от християнски позиции с изминатия от човечеството път, но неговите собствени народностни и политически позиции го подтиквали към критическа оценка на факти и явления, които се отнасяли до българската история. Поради това и целта на средновековния преводач не е била да преведе точно византийския текст, а по-скоро да го адаптира към средата, за която той е бил предназначен.

През IX—X в. в България се превежда Хронография или Всемирна хроника на антиохиеца Йоан Малала (491—578), хрониките на Георги Синкел (VIII в.), Георги Монах-Амартол (IX в.), „Кратък летописец“ на патриарх Никифор (806—815), а през XIV в. — хрониките на Симеон Логотет (X в.), „Съкратена история“ на Йоан Зонара (XII в.) и стихотворната хроника на византийския поет Константин Манасий (XII в.).

От старобългарската книжнина тези преводи са преминали в руската, сръбската и влахо-молдавската, където са намерили широко разпространение в многобройни ръкописи². А. А. Шахматов дори предполага съществуването на обширна старобългарска историческа енциклопедия от X в., обхващала почти цялата налична преводна литература. В Русия тази енциклопедия се появила според него не по-късно от XI в. и предизвикала редица компилации, известни под името „Елински и римски летописец“, а също и под други названия³.

Средновековните български книжовници възприели византийската историко-летописна традиция и приспособили отделни текстове към българските нужди. Типичен пример в това отношение е преводът на хрониката на Симеон Метафраст и Логотет (по-нататък = ХСЛ).

Роден по времето на император Лъв VI (886—912), той е бележитият реформатор на византийската агиографска книжнина от средата на X в., магистър и велик логотет при императорите Никифор II Фока (963—969), Йоан I Цимисхий (969—976) и Василий II Българоубиец (976—1025). Съставената от него хроника вероятно е обхващала събитията от сътворението на света до 948 г. — смъртта на Роман I Лакапин (920—944)⁴. В известните засега на науката 7 преписа на гръцкия текст обаче е отразена само послед-

² Посочвания за преведените византийски хроники с характеристика на преводите и разпространението им в старобългарската и другите славянски literatury вж. напр. у А. Н. Попов. Обзор хронографов русской редакции. М. Т. 1, 1866. Т. 2, 1869; В. М. Истрин. Хронографы в русской литературе. — Виз. временник, 5, 1898, 131—152; М. Weingart. Byzantské kroniky v literatuře církevněslovanské. Т. 1—2. Bratislava, 1922—1923; Ю. Трифонов. Византийските хроники в църковнославянската книжнина. — Изв. Ист. д-во, 6, 1924, 163—181; Р. П. Дмитриева, Ю. Н. Бегунов. Библиография русского летописания. М. — Л., 1962; A. Dostál. K slovanským verzím byzantských kronik. — AUC. Philologica, 3, 1962, Slavia Pragensia, 4, 1963, 663—670; B. St. Angelov. Le ЛЕТОПИСЬЦЬ В КРАТ-ЦѢ: du recueil de Simeon (Симеонов сборник) de 1073. — Byzantinobulgarica, 3, 1966, 83—107; I. Sorlin. La diffusion et la transmission de la littérature chronographique byzantine en Russie pré-mongole du XIe au XIIIe siècle. — Travaux et mémoires, 5, 1973, 385—408; H. Hunger. Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner. Т. 1. München, 1978, 331—441.

³ А. А. Шахматов. Древнеболгарская энциклопедия X века. — Виз. временник, 7, 1900, 1—35 (вж. с. 9, 33—35).

⁴ K. Krumbacher. Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches (527—1453). München, 1897, 358—361.

ната част на хрониката (за събитията след 813 г.) и при това те са компилации въз основа на Симеон Логотет или са дошли в непълен вид⁵. Хрониката на Симеон Логотет е послужила като основен извор за хрониките на Лъв Граматик (писана в 1013 г.), Теодосий Мелитински (писана преди 1120 г.), запазената част на Псевдо-Полидевка (за събития до 377 г.), както и за допълнението към хрониката на Георги Амартол (за събитията след 842 г.).

Славянският среднобългарски превод от XIV в. на хрониката на Симеон Логотет е познат по един ръкопис, съдържащ 325 л., който се намира в Ленинградската публична библиотека „Салтиков-Шедрин“ (F IV, № 307)⁶.

Според приписката, поместена в края на ръкописа, преписът бил изготвен през 1637 г. по времето на молдавския архиепископ Анастасий Кримкович (1609—1617, 1620—1631) и воеводата Василий Лупул (1634—1654) а Сучава, Молдова) от архиепископ Анастасий, йеромонах Йорест и поп Маноил от църквата „Въведение Богородично“. Основният текст обхваща периода до 948 г. (до л. 254), а с една добавка от 71 л. достига до възкачането на Роман Диоген в 1067 г. Това допълнение представя съкратено извлечение от хрониката на Йоан Зонара (средата на XII в.) от съществуваша на гръцки език готова компилация. Тъй като текстът на гръцкия оригинал не е достигнал до нас, среднобългарският превод засега е единственият източник на данни за точното съдържание на първоначалната хроника на Симеон Логотет. Освен това преводът показва белези, че е направен „по оригинал несравнено много по-стар, по-изправен и по-близък до първообраза, отколкото всички други известни преписи или компилации на гръцки език“⁷. Поради това той е от първостепенна важност за византийската историография, а оттук и за българската.

С изключение на голямата студия на В. Златарски (останала незавършена), който се спира на историческите данни за българите в него (вж. бел. 7), среднобългарският превод не е подлаган на по-пълно езиково и литературно-историческо изследване. Впрочем все още не са достатъчно осветлени редица особености на славянските преводни хроники, като например въпросът за тяхното цялостно отношение към старата славянска писменост, за наличието на широко преработени византийски хроники, а не и на същински

⁵ Срв. напр. В. Г. Васильевский. О жизни и трудах Симеона Метафраста. — ЖМНП, 1880, т. 212, 379—437; С. Шестаков. Парижская рукопись хроники Симеона Логофета. — Виз. временник, 4, 1897, 167—193; О рукописях Симеона Логофета. — Виз. временник, 5, 1898, 19—62; Р. Преображенский. Vorläufige Thesen betreffs des Symeon Logothet. — AsIPh, 30, 1908, 630—634; К. Кекелидзе. Симеон Метафраст по грузинским источникам. — Труды Киевской духовной академии, 1910, 2, 172—191; А. П. Каждан. Хроника Симеона Логофета. — Виз. временник, 15, 1959, 125—143; Н.-Г. Веck. Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich. 2. Aufl. München, 1977, 570—575; N. Oikonomides. Two seals of Symeon Magistros. — Dumbarton Oaks Papers, 1973, 323—326.

⁶ Издания: В. И. Срезневский. Симеона Метафраста и Логотета списание мира от бытия и лѣтовникъ събран от различныхъ лѣтописецъ. Славянский перевод хроники Симеона Логофета с дополнениями. СПб., 1905. Фототипни преиздания: V. I. Sreznevskij. Slavjanskij perevod chroniki Simeona Logoteta. With an introduction by Iv. Dujčev. Variorum Reprints. London, 1971; Die Chronik des Symeon Metaphrastes und Logothetes. München, 1971. Nachdruck der slavischen Übersetzung in der Ausgabe von V. I. Sreznevskij mit einer Einleitung von R. Zett (Slavische Propyläen, Bd. 99). Откъси в новобългарски превод са превели от Ив. Дуйчев „Из старата българска книжнина“ (т. 1. С., 1943, 118—140) и от Р. Златанова в „Стара българска литература. Исторически съчинения“ (Състав. и ред. И. Божилов. С., 1983, 185—214).

⁷ В. Н. Златарски. Известията за българите в хрониката на Симеона Метафраста и Логотета. — Сб НУНК, 24, 1908, 1, 1—161. Срв. и А. Попов. Обзор хронографов русской редакции. Т. 2, с. 16; В. Г. Васильевский. Хроника Логофета на славянском и греческом. — Виз. временник, 2, 1895, 78—144; Г. Острогорский. Славянский перевод хроники Симеона Логофета. — Seminarium Kondakovianum, 5, 1932, Prague, 17—36.

преводни исторически (документални) произведения в нея, за похватите на славянския преводач при адаптацията на византийския текст, за значението им при изучаването на техните византийски оригинали и други въпроси на текстологията.

В следващото изложение ще се спрем на някои черти от езиковата характеристика на хрониката на Симеон Логотет в нейния славянски превод, които ще очертаят по-точно времето на неговата поява и мястото му в сложната картина на езиковата действителност в епохата на един от най-големите разцвети на средновековната българска книжнина. От друга страна, от особен интерес ще бъде да се изясни какво е било отношението на българския преводач към основните промени, които са се извършили в говоримия език през периода XII—XV в., характеризиращ се с активни процеси в областта на цялата езикова система.

ПРАВОПИСНИ И ФОНЕТИЧНИ ОСОБЕНОСТИ

1. Употребата на еровете в хрониката отразява непоследователно някои от основните правила на Евтимиевата правописна реформа⁸.

а) Въвежда се голям ер (ъ) на мястото на етимологични ъ и ъ:

— в коренни срички, напр. лъжна 96.16, вътръжнож 81.28, пръвъстникы 76.11, мъста 87.30, съниж 73.23, лъва 74.12, въсьмь 72.35, повъсжд 79.35, тъщащеса 74.33, пъпрнщъ 81.24 и др.;

— в префикси въ-, въз-, съ-, напр. въмъннх 88.8, вънндѣ 73.39, вънзнтъ 90.31, въздатн 88.9, възращюу сѧ 83.33, съставль 80.6, съмнн 100.15, съвравь 71.19 и др.;

— при предлозите въ, съ, къ, напр. въ темннцн 86.26, въ црковъ 91.39, съ огнем 78.4, съ гостемъ 72.29, къ съпостатом 72.7 и др.;

— в суфикси, напр. рождъство 84.3, богатъство 88.14, еднномждръна 80.21.

Изключения от това правописно правило се отбелязват само след ѹ, напр. чьсо 95.1, чьтенъ 85.2, гръчьское 75.37, проръчество 76.9.

Вероятно ъ е имал звукова стойност [ъ] с изключение в края на предлозите.

б) В края на самостоятелните думи след съгласна се отбелязва ъ без звукова стойност, вероятно за да се означа словесната граница, напр. вьсь 88.1, съшѣдъ 88.23, изгнавь 91.4, нконъ 77.6, добрь 76.17, прѣстоъ 71.23, златникъ 71.26 и пр.

Изключенията от тази норма са предизвикани от акцентни причини. Пред енклитика краесловният ер не се пише поради изместване на словесната акцентна граница пред енклитиката, напр. царъ же 83.27, скончавъ же сѧ 71.22, не прѣатъ же 72.2, домъ же 100.35, прнзвѣвъ бо 177.3.

в) В редки случаи мястото на изпадналия слаб ер в средата или края на думата се отбелязва с апостроф, напр. без'внн'на 72.19, съвр'шнт' сѧ 72.33, вом'вон'скаа 80.25, маман'тѧ 81.31 и пр.

⁸ В. П. Василев. Правописната реформа на Евтимий и отражението ѝ в произведения на негови следовници и на българските дамаскинали. — В: Търновска книжовна школа. Т. 2. Ученици и последователи на Евтимий Търновски. С., 1980, 405—421.

Доста честата липса на ерове и дори на апостроф в средисловие, суфикси и краесловие се дължи на изписването на някои съгласни като надредни букви. Напр. *въмѣнн* 88.8, *въшѣ* 72.8, *црѣ* 72.25, *крѣпѣ* 80.7.

1.1. Процесът на изпадане на слабите ерови алофони, т. е. [ъ ь] → Ø, е приключил още през старобългарския период. Напълно закономерно и в ХСЛ често слабите ерове не се пишат. Напр.:

— в коренни срички: *злѣбы* 74.23, *нѣкто* 76.6, *дѣа* 89.32, *мнѣ* 77.19, *оуспе* 85.1, *много* 83.30, *срѣбро* 99.30, *вѣра* 88.3;

— в суфикси: *корабна* 75.16, *корабницн* 75.27, *людмн* 81.8, *дармн* 89.6, *вѣстника* 96.10, *скопца* 86.12, *доволны* 80.10, *бгѣворца* 76.7.

1.2. Отбелязват се редица примери на типичната за говоримия език промяна на еровете алофони в силна позиция: отваряне или понижение на еровете гласни.

а) [ъ] → [е] /е/:

— в корени, напр. *тѣнкѣ* 99.11, *въ тѣмницн* 86.26, *прѣшѣдшѣ* 76.13, *съ овецннкы* 91.10, *вѣсь* 88.1;

— в суфикси -ѣц-, -ѣн-, -ѣл-, -ѣр-, -ѣч-, напр. *творѣць* 99.5, *хытрѣць* 99.10, *градѣць* 74.18, *конѣць* 90.35, *чѣстѣнь* 85.2, *прнаежѣнь* 96.24, *ненсходѣнь* 89.34, *павѣль* 84.26, *храбѣрь* 97.25, *конѣчнаго* 74.11;

— в окончание пред енклитика, напр. *днѣ* 82.3.

Изключение прави суфиксът -нѣнѣ, напр. *бѣзбоаѣнно* 100.30, *павѣнника* 96.38, *свѣданнын* 97.5, *обѣщанно* 95.2.

б) [ъ] → [о] /о/ в единични случаи, само в суфикси. Срв. *пѣтокѣ* 83.9, *црѣковѣ* 72.21, *крѣто* 90.13, но *добытъкъ* 88.19.

1.3. Замяната на [и] (<ѣ) → [е] в корен нм- на глаголи и отглаголни съществителни е морфологически обусловена. Под въздействието на тенденцията към фонетично изравняване на аломорфите фонетичният вариант след гласна -нм- се изравнява (непоследователно) с фонетичния вариант след съгласна -ем-. Отделните примери отразяват проникнала жива говорна практика. Напр. *емѣ* 80.13, *прѣемѣ* 74.3, *снемѣ* 76.19, *ем са* 76.25, *прѣемѣ* 88.24.

1.4. Ерова епентеза е засвидетелствувана в групата тѣ, напр. *свѣстѣвна* 100.25, *моантѣвннкы* 71.25, *осѣществѣныа* 71.36.

2. Носовки.

2.1. Съгласно с утвърдените през XIV в. от търновските книжовници правописни правила в ХСЛ липсват знаци за йотувани носовки. Срв. *въпѣж* 82.31, *нмѣж* 72.16, *стож* 79.37, *прѣвѣанкыа* 78.2.

Редуванията на групи от две носовки се заместват с групата -ѣа, т. е. -ѣѣж, -ѣѣж, -ѣѣа, -ѣѣа → -ѣа. Срв. формите на сложното именно склонение във вин. ед. ч. ж. р. и вин. мн. ч. м. р.: *въ вѣанкѣа* 83.13, *мнѣнѣа* 72.3, *монофѣантскѣа ересѣ* 71.20, *прнѣгшѣа* 72.11, *сѣшѣа* 72.22 и др.

2.2. Единични примери свидетелствуват за настъпило деназализиране на [ѣ] (= [ѣ̃]) → [ѣ̃] → [ѣ̃], при което [ѣ̃] се предава писмено като а, ѣ и на [ѣ̃] (= [ѣ̃̃]) → [ѣ̃̃] → [ѣ̃̃], при което [ѣ̃̃] се предава писмено като ѣ, ѣ̃, ѣ̃̃ (ѣ̃̃̃).

Срв. писане в суфикси, окончания и коренни срички в ударено и неударено положение с

ъ → ж : въздѣхнѣти 183.30

ъ → ж : мжстѣти 73.34

ъ → а : злѣчастѣнши 100.22—23

а → а : выша 78.6

а → я : языка 71.16

а → е : н рѣдна 73.6, свѣтѣльскож 94.38

я → а : познрѣа (вин. ед. ч.) 75.21

ѣ → а : хотѣаше 173.33

а → а : имать быти 76.22

2.3. Тези промени в гласежа на (ж) и (а) намират типичен израз в т. нар. смесване на знаците ж и а със следното разпределение: а → ж по-често след [ш' ж' ж' д' ш' т' с' ч' ц'] → [ш ж жд шт с ч ц]. Напр. вышж 78.8, рѣшж 81.12, дрѣжѣшю 93.39, шжѣше 179.29, пошжѣти 88.11, царѣж (род. ед. ч.) 87.38.

ж → а по-често след [н' р' л'], напр. сътвориа 75.38, потрѣваа (1. ед. ч. сег.) 77.9, земаа (вин. ед. ч.) 82.24, бана (вин. ед. ч.) 100.35.

ж вм. а се явява обикновено в краесловие след гласна, напр. не Хаза-рѣж 74.15, стож 79.37, нмѣж 77.27, докато в началото на думата се пише само а : атрѣбнымн 79.12, ажн 73.1, аднѣж 92.14, въ аглѣ 98.28.

3. Ятовата буква се запазва на етимологичното си място. Според известното правило ѣ не се употребява в начална позиция. Единични, позиционно обусловени примери свидетелствуват за живи фонетични процеси.

3.1. Източнобългарска говорна особеност е настъпилото отваряне на (ѣ) [ѣ] → (а) [а]. За това сигнализират примери с ѣ на мястото а след палатализирана съгласна. Напр. кланѣти са 91.15, обнаваѣти 75.14, болѣри 75.27, мышлѣти 86.27. Също така и писане а → ѣ, напр. прнвѣденѣ же вышн 170.37.

Материалът от ХСЛ разкрива, че в отразената от него говорна под-система (ѣ) не е загубил старинния си отворен изговор и се е отличавал звуково и функционално от (е).

4. Вероятно в резултат на правописно упътване се засилва употребата на а вм. етимологично я. В ХСЛ най-много такива случаи се отбелязват при я в позиция след гласна в средата или края на думата, докато в начална позиция се пише я. Напр. своа 82.10, каа 95.2, зовомаа 74.7, моа 79.39, лютаа 73.14, но ѣвѣ 82.4, ѣсти 76.20, ѣже 75.38, ѣбѣжо 99.8, ѣрь 183.38.

4.1. Израз на тенденцията към отслабване на опозицията предни: централни гласни фонем е среднобългарското прегласяне на (а) след палатализирани съгласни → (е). В ХСЛ този процес е отразен в честата употреба на ѣ вм. я в следните случаи:

им. ед. ж. р. ја-осн. — земаѣ 185.31;

род. -вин. ед. м. р. и ср. р. ја-осн. — сакѣаѣръ 72.16, цѣръ 86.27;

им./вин. мн. ср. р. на мест. въсь — въсьѣ 86.17; въсьѣськы 184.21;

инфинитивни форми — *кѡлѣти* сѧ 91.15, *обѡлѣти* 75.14;
наречието *ннѣ* 100.35.

5. В домашни и чужди думи пред знак за гласна се пише винаги десетично *ї*, *предгласно и*. Напр. *тѣчѣ* 78.13, *въспрѣаѣ* 79.36, *копѣ* 72.4, *загорѣа* 74.7, *алѣѣюу* 95.3, *злѡчѣстїю* 95.6—7; също *марїнна* 79.39, *кнннгїн* 82.36, *анастасїе* 82.36.

Спазва се правилото за писане на осмично и пред съгласна и в краесловие в домашни думи, напр. *гнѡн* 77.2, *бытн* 77.10, *мнѣа* 78.34.

6. В ХСЛ е отразено и друго важно правило на Евтимиевия правопис — възстановена е редовната употреба на *ы*, като се прави строго разграничение между *ы* и *и* в зависимост от етимологията. Напр. *сѣкрыа* 86.13, *мысль* 82.22, *хызннѣ* 96.27, *пакы* 96.39.

6.1. Чрез отделни примери обаче е намерила място една основна развойна тенденция на говоримия език: разпадане на опозицията (*ы*):(*и*) с прехода (*ы*) → (*и*). Напр. *оумнтн* сѧ 74.38, *обѡбѣзавѣ* 96.6, *ннѣ* 100.35, *сѣвѣгари* 71.34, *двѣ тнѣжїи* 174.2 (и *тыѣжѣ* 71.26).

Обърканата употреба на *ы* вм. *и* също говори за настъпила фонетична промяна при (*ы*). Срв. *быенѣ* 94.19, *бывѣ нх до сѣмртн* 98.35, *вѣзде* 78.2, *нзыде* 74.1.

7. Лабиализация на [*и*] → [*оу*] откриваме напр. в *попѡвѣтн* 79.15. *попѡвѣма* 81.8.

8. Групите *рѣ*, *лѣ*, *рѣ*, *лѣ* (независимо от произхода им) се отразяват също според правописната реформа на Патриарх Евтимий само като *рѣ*, *лѣ*. Напр. а) *сѣмрѣтїѣ* 74.14, *жрѣтвы* 90.30, *скѣрѣнное* 98.13, *скрѣбѣше* 185.2, *нѣскрѣския* 76.15; б) *слѣзамн* 96.9, *тѣжкованїе* 86.15, *плѣкы* 92.27, *вѣдгарска* 177.29, *нѣплѣнншѣ* 184.34.

9. Преводачът на ХСЛ следва изискването на търновските книжовници за точно означаване на етимологично *с* (африкат [дз]). Срв. *сѣло* 75.8, *кнѣсѣ* 73.7, *подѣнѣтн* 77.4, *носѣ* 80.14, *сѣвѣда* 91.6. В отделни случаи дори проявява свръхстарателност и заменя *з* със *с*: *сѣстѣсанїе* 84.39, *зѣнѣданнын* 88.19, *мношн* 80.24, *нѣ вѣтшн* 98.38.

10. Добре школуваният според изискванията на Търновската школа преводач на ХСЛ почти не е допуснал да се прояви основната склонност в развоя на консонантната система на говоримия език — към фонетично депалатализиране. Отбелязахме само единични примери за промяна на (*р с ц*) [*р' s' ц'*] → (*р с з ц*) [*р s з ц*]: *кѣсѣра* 82.10, *кнѣса* 78.30, *кѣсѣры* 84.2, *трапѣзы* 83.15, *сѣ кнѣсы* 85.31. Депалатализация сигнализира и явяващият се по изключение *ѣ* (срв. 16) в краесловие, напр. *цѣрѣ* 78.37 (и *цѣрѣ* 83.21), *мѣцѣ* 87.18, *ѡцѣ* 85.20.

Специално се означава запазената палатализираност на (*ч*) [*ч'*] чрез замяна на следходно *ѡ* с *ю* или чрез явяващия се по изключение *ѣ* в средисловие. Срв. *чѡашѣ* 86.25, *почѡднѣсѣа* 89.8, *чѣсо* 95.1, *чѣстенѣ* 85.2, *вѣсѣчѣстнаго* 91.13.

11. Един от сигурните белези за книжна архаизация е и възстановеното епентетично (*лѣ*) след лабиали в средата на думата, което е последователно

застъпено от преводача на ХСЛ, въпреки че от края на старобългарската епоха то вече не е характерно за говоримия език. Срв. *корабѣ* 82.1, *земла* 72.12, *потрѣбѣ* 77.9, *поставѣше* 87.35, *посрамленъ* 82.3, *грабленію* 83.34, *славѣхъ* 86.5 (и *славѣхъ* 86.6).

12. За изисканата граматична подготовка на нашия преводач говори и спазеният от него точен етимологичен правопис на лексеми като *безсловесна* 91.5, *безсѣдѣн* 79.11, *безчѣстно* 85.17, *нзсыпавъ* 79.19, *нзсѣчена* 84.7, *нзчезе* 92.38, *мръзскаго* 87.22, *облегчи* 89.13. Само твърде рядко са допуснати примери за регресивна асимилация по беззвучност/звучност след изпадането на слабите ерове (*ташко* 89.29, *здѣ* 82.24, *опсѣде* 98.2, *опціи* 79.14), както и за изпадане на *д* между съгласни *з* и *н*: *празникъ* 92.4.

МОРФОЛОГИЧНИ ОСОБЕНОСТИ

Интерес представя в каква степен един школуван книжовник от късния среднобългарски период, какъвто несъмнено е преводачът на ХСЛ, отразява в хрониката основните промени на българската морфологична система, настъпили през периода XII—XV в., и доколко това би било допустимо с оглед на следваните от него книжовни норми.

1. Известно е, че в посочения период действуват две противоположни тенденции в развоя на склонитбената система — синтетична и аналитична⁹. Преходът към аналитизъм води до пълна загуба на именната флексия. Неговите прояви проникват в писмените паметници по-рядко и случайно. Те свидетелствуват за значителното отдалечаване между говоримия и книжовния език, особено през XIV в.

От друга страна, отпадането на непродуктивни склонитбени типове още от старобългарския период, появата на обобщени окончания в мн. ч. и на нови склонитбени типове говорят за все още жива до XIV в. тенденция към създаване на нови синтетични форми. Голяма част от тях са били утвърдени от търновските книжовници като нормативни за книжовния език¹⁰.

Преводът на ХСЛ отразява една синтетична именна система, която се характеризира с известни иновации.

2. При *съществителните имена* се отбелязват случаи с настаняване на окончания за дат. ед. ч. и род. мн. ч. от й-осн. при едносрични съществителни от стари о- и ю-осн. Така редом до *домовъ* 85.35 и: *родовъ* 184.29, *бѣсовъ* 89.3, *бръговъ* 81.29, *хълмовъ* 71.7; *гостевн* 79.30, *затевн* 79.25, *царевн* 86.39 (и *царю* 97.7), *папневн* 91.38, при лични имена — *тарасѣвн* 87.37, *ар’темѣевн* 75.32 и др.

Възприета е разширена със суфикс *-ов-* основа в мн. ч. за имена от о- и преминали към нея й-основи. Напр. *градовы* 178.18, *чнновы* 75.8, *сановы* 179.24, *кѣповы* 170.32, *градовомъ* 78.36, *домовом* 78.34, *сѣдове* 171.25.

⁹ Срв. Ив. Дуриданов. Към проблемата за развоя на българския език от синтетизъм към аналитизъм. — Год. СУ, Филол. фак., т. 60, 3, 1955, 85—273.

¹⁰ Вж. Н. Кämtmer. Untersuchungen zur Flexion der Substantive in der bulgarischen Schriftsprache des 14./15. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur historischen Morphologie. München — Trofenik, 1977; Ив. Харалампиев. Някои основни промени в българския език, отразени в писмените паметници до XIV—XV в. и отношението на книжовниците от школата на Евтимий Търновски към тях. — В: Развитие на българския език от XI до XX в. С., 1981, 8—20.

Отбелязва се и новото среднобългарско окончание -оу^{хъ} за местен падеж мн. ч.: въ блъгаро^{хъ} 82.14, на носилоу^{хъ} 82.30, по домоу^{хъ} 180.22.

Обобщено е и окончание -мн за тв. мн. ч. при имена от всички основи и от различен граматичен род. Напр. съ дармн 184.38, мѣздамн 186.24, вѣщамн 186.24.

В склонението на имена от јо-осн. м. р. са проникнали две нови окончания: -не/-е за им. мн. ч. и -ен за род. мн. ч. (от ѣ-осн. м. р.). Напр. царѣ 85.16, конен 71.27, црѣн 77.30, кораблен 78.12.

Налице е и интересен пример за настъпила промяна при н-осн.: изместване на им. ед. ч. → вин. ед. ч. (любѣ → любѣвъ → любовѣ) и последвало сливане с а-основи: любовѣ радн 84.12.

3. *Прилагателни имена.* В превода на ХСЛ е отразено влиянието на местоименното склонение върху склонението на сложните прилагателни и причастия само за формите на:

дат. ед. ч. м. р. -оумоу → -омоу: полатномѣ 72.14, тръпѣшомѣ 72.25, зовомо-
моу 73.2, рнмскомоу 85.10;

род. мн. ч. -ы(н)хъ → -ѣхъ: ѿ црѣвъхъ 169.27.

Не е отбелязан нито един случай за променено окончание на род. ед. ч. м. р. -аго → -ого, което впрочем съвсем рядко се употребява в паметници от XIV в.¹¹ и не е било утвърдено като нормативно за търновските книжовници.

3.1. Аналитичните средства за изразяване на степен не са били приети от търновските реформатори. Предпочитан суфикс за изразяване на степенувани форми е -ѣнш-. Той е сред възприетите промени в синтетичните форми за изразяване на степен преди окончателното им заместване с аналитични. Под влияние на косвените падежи -ѣнш- се настанява и в им. ед. ч. м. и ср. р. на сложните прилагателни имена. Напр. въ него мѣсто постав-
лѣе безсловесна мѣжа н рыбы безгласнѣнша 91.4—5; паче же доврѣншаа н скъпаа н намн желѣвшаа въ обнѣи нмашн 88.39—40; смѣренѣншж сътворншж 173.4.

4. При *местоименията* се явяват типичните среднобългарски удължени показателни форми: тѣн 71.27, сън 79.9.

В превода на ХСЛ са навлезли новообразуваните среднобългарски притежателни местоимения за 3л. м. и ср. р.: еговѣ 95.6, еговож 92.13, еговн 181.28, които са били приети за нормативни в Търново.

Отразена е и типичната за развой на българския език (а и за останалите балкански езици) приименна употреба на атоничните форми на личните местоимения и на възвратното местоимение в дат. пад. като притежателни местоимения (всѣ тн покон 88.13, прѣроднѣнѣе сн црѣство 73.37), както и емфатичната употреба на сн при свон: съ малымн ѿ свонхъ сн 74.1, ндн къ свонн сн 96.9, ѿхождѣ. . . въ своа сн 96.7.

¹¹ Ив. Дуриданов (цит. съч., с 144) отбелязва само един пример от Виргинската грамота на Константин Асен и седем други от Троянската повесть.

5. *Членна форма*. Известно е, че през среднобългарската епоха говоримият език е познавал задпоставения определителен член в редовна употреба¹². Принципите на езиково-правописната реформа, следвани от търновските книжовници (чийто последовател е и нашият преводач), общото състояние и тенденциите в развоя на книжовния език през VII—XV в. не са допусkali отражение на тази говорна особеност в писмените паметници. Категорията определеност при имената се изразява в тях обикновено чрез членоподобното предпоставено нже. Напр. н поснааѣта патрнкѣа оуслышатн ѣже ѡ него глѣмаа 84.32; разоp же нже съ бѣлгары мнрѣ, вѣсѣа на нн 74.17.

По-рядко и ограничено в ХСЛ се използват и съчетания от име и задпоставено енклитично показателно местоимение за определяне на предварително въведен в текста или пък вече известен предмет, обект, лице, чието показване е ненужно, напр. бранѣ тж нарече Храбростѣ 82. 19—20; воннн. . . нн мала не приложнша са съвѣтоу томоу 85.39; . . . не бо можѣтъ ннчѣсоже, ннже бѣж тж нарднцантѣ 79.17.

6. Развитието на *системата от глаголни времена* в българския език се характеризира с не особено значителни промени, които са главно от формално естество. Търновските книжовници се придържат на пръв поглед строго към старобългарското състояние, но при внимателен анализ се открояват и тук немалко промени. Какви примери за това ни дава преводачът на ХСЛ?

6.1. Системата на петте спрежения се пази непокътната. В *сегашно време* е приета по необходимост една нова форма. При атематичните глаголи 1 л. мн. ч. -мъ → -мы (по аналогия на личното мест. мы). За разлика от говоримия език това окончание в ХСЛ не се открива при глаголите от останалите спрежения. Вероятно приемането на -мы е било наложено и от необходимостта за разграничаване на формите за 1 л. ед. ч. и 1 л. мн. ч. при атематичните глаголи, тъй като търновският правопис не е изисквал строго разпределение на двата ера в краесловие, а при свързване на формата с енклитика, краесловният ер изобщо не се пише. Срв. нмамы 72.24, дамы 89.1, мы царѣ нмамы 85.36.

6.2. Изместване на имперфектното окончание за 3 л. дв. ч. от аористното, т. е. -шѣте → -ста, се отбелязва при: каѣаѣста са 170.8, назнѣаѣста са 79.27.

Настаняване на сегашна основа вместо инфинитивна на -ѣ, -а при образуване на имперфектни форми откриваме в единични случаи: зовѣше 72.36, желѣуахъ си 170.33, редом до непроменени по-стари форми пѣновѣахъж 72.11, вѣсѣдовашѣ 96.29.

Опростяване на окончанията за имперфект при глаголи от IV спр., при които се измества -ахъ → -ѣхъ е засвидетелствувано също ограничено. Срв. творѣше 95.25, мыслѣше 89.34, славѣхъж 86.6.

Широко са представени неkonтрахирани форми в имперфект, като: оутѣшаашѣ 88.1, обѣжаѣашѣ 90.27, прѣѣаашѣ 170.2, гнѣваашѣ са 85.31, прошаахъж 83.38, хотѣашѣ 79.20, опѣчаашѣ са 72.3.

¹² Срв. К. Мирчев. Историческа граматика на българския език. С., 1978, с. 202.

6.3. Широко застъпен при глаголите с инфинитивна основа на съгласна е -оуѣ аорист, а с основа на гласна — -хъ аорист — процес, който започва да действа още през старобългарския период. Явлението е прокарано последователно в ХСЛ. Окончанията не са подложени на промените, които откриваме като отражение на говорни изменения в други среднобългарски паметници. Срв. *оуѣтошж* 75.20, *оуѣбъгошж* 72.5, *поуѣзоша* 78.6, *сѣжегошж* 73.3, *науѣкошж* 73.12.

6.4. Напълно запазени са старобългарските форми за аорист на быти: *быхъ* 77.13, *бысть* 79.4, *бышж* 72.37 и т. н., докато имперфектните са *бѣхъ*, *бѣ* и т. н.

6.5. Разрастване на описателните форми за бъдеще време за сметка на простите форми е засвидетелствувано в случаи като: *послати нмать црѣ* 72.31—32, *нмашн црѣствовати* 76.37, *прѣити нмамъ* 87.4.

6.6. Условно наклонение. Още в старобългарски започва изместването на формата *бнмъ* от аористната форма *быхъ* на спомагателния глагол. Преводачът на ХСЛ употребява старинните форми за условно наклонение, но редом с тях дава място и на новите (аористни) форми. Срв. *аще не твоѣмъ ѿцѣ пособиши быхъ, ѿ црѣю, не би ти нинѣ владѣлъ* 93.29; *аще ми бысте людн. . . дади, нзше бы н повнишъ бы грѣчьскѣа землѣ* 96.1—2; *аще послѣшала би, готово нмѣ* 88.7; . . . *яко же би рещи* 89.29.

6.7. В ХСЛ не е отбелязана употреба на супин. Този факт потвърждава, че търновските реформатори са имали творческо отношение към старобългарския книжовен език и неговото по-нататъшно развитие. Инфинитивните форми се употребяват правилно, с изключение на редки случаи (ако при тях не се отнася до изпадане на срички): *сѣвъща сѧ съ князы нѣкын. . . ннзложн ставракиа н заточити сего* 85.31—32; *апснмада же послабъ оухва-ти н нракиа брата его съ възвмн. . . болѣры* 74.7.

6.8. *Причастия*. В ХСЛ е запазена цялостно старобългарската система на причастията. В единични примери са проникнали някои типични промени. Напр. дат. ед. ч. м. р. *-оумоу* → *-омоу* (*сѣжомъ* 78.35), минало деят. причастие на глаголи от IV спр. с окончание *-ь/-нн* → *-нвъ/-нвын* (*сѣтворнвъ* 78.17, *попѣннвъ* 86.20), мин. деят. причастие I с им. ед. ч. *-ъ* → *-шн* (*скончавшъ* 88.1, *въ мнншѣскын оуразъ оуѣзкшнѣа, монастнръ сѣтвори его* 99.24).

Отбелязана е и неизменяема обща форма в употреба на глаголно наречие: *яко по сѣхъ, прѣхождаахъ ходѣше* 81.32.

СИНТАКТИЧНИ ОСОБЕНОСТИ

На отбелязаните в ХСЛ единични промени в падежните окончания бе обърнато внимание в по-горното изложение. Тук ще посочим някои случаи с функционално преразпределяне в падежната система, което чрез етапа на опростяване на падежите води до установяване на една обща форма на името в по-късния развой на книжовния език.

1. Изместване на род. притежателен → дат. притежателен: *любнмаа емоу* 91.24—25, *всѣ ти покон оустрож* 88.13, *въ своа емоу* 87.7, *всѣ ѣн покон* 88.1, *азъ же. . . нмѣж помѣшннѣа. . . ѣвѣвѣдъ арменѣскомъ чинъ* 75.33—34.

2. Поява на обща форма (именителна) независимо от синтактичната функция на името както след предлози, така и в безпредложна позиция. Напр. бѣжа въ хазарѣа 73.27; аше копѣ свое възнѣтъ въ златаа врата 90.31; обрѣте ѿвѣнна, зовомаго граматикъ 91.11; ѿ зовомаго вондѣна 98.7; ѿ тыщица н осмъ сът кораблен 78.12.

ЛЕКСИКА

В това отношение хрониката представя особен интерес с богатия си словен материал и творческото отношение на преводача към лексикалния развой на българския език през среднобългарската епоха. Проучванията в тази насока обаче са затруднени поради сравнително ограничения брой лексикални изследвания върху среднобългарските паметници, поради непълнотата на съществуващите речници на Фр. Миклошич и И. И. Срезневски, както и поради липсата на исторически речник на българския език. Ето защо на всеки изследвач се налага да излиза при тези си наблюдения главно от паметника, който проучва. Лексиката на най-значителния творец на книжовния български език от Късното средновековие — Патриарх Евтимий, също цялостно не е изследвана¹³.

Тези въпроси изискват специално разглеждане и по отношение на преводната ХСЛ, което ние тук нямаме възможност да направим по-изчерпателно.

1. На гръцко-славянските взаимоотношения при превода на хрониката¹⁴ и специално върху структурата на калките-композиата се спират А. Гио и К. Черемисин¹⁵.

Заетите думи те разделят на семантични подгрупи — означения на византийски титли или функции, облекло, литургически термини, празници, архитектурни паметници, мярка и тегло, имена на животни от Библията и други названия. Отделно се разглеждат калките — прости и съставни по строеж. Към посочените от тях около 100 лексеми ще прибавим и следните заемки (по азбучен ред)¹⁶:

акувѣтъ гр. ἀκουβίτοι — денят на 19-те акувити, за които се прави угощение на празника Рождество Христово. степса же тѣнждае лѣвъ. . . сна своего въ трнѣвлѣн дѣвѣтънадесятихъ аквѣтъ 78.26.

асникрѣтъ гр. ἀσκηρίται — виз. дворцова длъжност. добръ прѣнде, асникрѣтъ фактонарю 96.21.

бѣбѣъ от гр. βόμβος 'глух шум, бръмчене' — тимпан. оумысанса емѣ съ бѣбѣны н органы възнѣтъ н оумнѣтса въ банн зѣвкснповѣ 74.38.

¹³ Срв. Й. Русек. Промени в лексиката на българския език и отношението на патриарх Евтимий към тях. — Търновска книжовна школа (1371—1971). С., 1974, 179—196.

¹⁴ Тъй като досега не е установена пряка връзка между отделен гръцки текст на хрониката и българския ѝ превод, Гио и Черемисин използват гръцките текстове на хрониките на Лъв Граматик (изд. В. G. Niebuhr. Bonn, 1842) и Теодосий Мелитински (изд. L. T. Tafel. München, 1859) — за времето от К. Велики до Лъв Арменец.

¹⁵ A. Guillou, K. Tchérémissinoff. Kronika Simeona Logotheta. Bilješke o vizantisko-staroslavenskom riječniku. — RES, 51, 1978, 1—2, 221—227; K. Tchérémissinoff. Les mots composés dans les traductions médiévales du grec. Structure formelle et structure syntaxique. — RES, 55, 1983, 1, 35—42.

¹⁶ По технически причини надредните букви и лигатурите се изписват, вм. ѿ се пише само о.

Дромевсь гр. δρομεύς — скороходец, аегач. н васон Дромевсь, н нѣцѣ Болѣре. . . мечемъ главы нхъ отсѣкоша 98.11.

Доука гр. δοῦξ — управител. воеводѣ н дѣжъ отпѣстн 94.25.

Дроумь гр. δρόμος — игрище. на срьдѣ дрома быень быс 94.19.

Ѣакоуѣнторска власть, прил. от Ѣакоуѣнторь гр. ἑξακουσίτοι — отред. от византийска дворцова войска. мнѣхана же, нже Ѣакоуѣнторска дръжжѣ власть 91.31.

нстерна гр. χιστέρνα — водохранилища. блнзъ нстерны аспаровы 97.5—6.

нпатъ гр. ὀπάτος — виз. титла, консул. къ немѣ пославъ нпаты 75.39.

каннклѣн гр. κανίκλητος — виз. титла и длѣжност в имперската канцелария. съвѣтомъ же. . . фектнста каннклѣа логофетѣ 100.11.

кансоура гр. κλεισούρα — 1. Гранична планинска областъ във Византийската империя, начело с клисурарх. Той командувал войските, които имали за задача да охраняват планинските проходи. отнде бѣжж до кансѣрь сн-рѣнскыхъ 95.19; 2. Преграда. нсходы заградн кансоурамн дръвѣнымн 89.20.

коураторь гр. κουράτωρ — византийска титла и длѣжност, управител на район от столицата. въдано бывшее кѣраторѣ, еже населѣтн тамо добро-родныхъ жены 99.21.

коуропалатъ гр. κουροπαλάτης — почетна титла за членове на императорското семейство. мыслѣше же мнѣхана, затѣ своего н коуропалатѣ ослѣпѣтн 89.35.

мнлѣн гр. μίλιον — паметник на мястото, където се разклонявали различните пътища, водещи към европейските провинции на Византия. пронде пламень до мнлѣа 86.16.

нетѣн гр. νέποδες, ἀνεψιός — племенник. нетѣа своего посла къ нмн испытатн, что хотатъ 181.35.

ноувеанснмь гр. νοβελλίσμος — почетна титла, запазена за членове на императорското семейство. пронде съ обѣма кесарма н трнмн нѣвеанснмы 83.12.

олоури гр. вер. от οὔλιος, οὖλος — от вълна, вълнени царски одежди. н златотканны сътворѣ на рнцѣемьа олоуры 94.7.

органы моускѣнскн мн. ч. гр. ὄργανον μουσικόν — музикални инструменти. нзыде же н царь. . . съ органы моускѣнскимн 84.22—23.

папѣа (полатнын, дворскын) гр. παπίας — дворцов старейшина, папий. бѣ же съ нмн н дворскын папѣа 91.37.

подромѣ гр. ἵπποδρόμιον — хиподром. а мѣднааго лѣва, нже н на подромѣн съ мѣдѣдом. . . на кола отоварнѣ, възвратнса 90.38.

преторѣ гр. πραιτώριον — стражница на имперската гвардия. възмн нхъ въ преторѣ н напншн анца нм, начрътав' образы нхъ снмн стнхы 98.36.

протасннкрнтъ гр. πρωτασηκρήτης — дворцова длѣжност. степсашъ артемѣа протасннкрнта на црство 75.4.

протовнстѣарь гр. πρωτοβεστιάριος — служител, отговарящ за императорския гардероб и съкровище. повелѣ леонтѣю, протовнстѣарю своему 93.21—22.

сакеларѣн гр. σακελλάριος — длѣжность контролѣор на дѣржавните финанси. народн же емше стефана сакеларѣ скопѣца 73.1.

сакнзма гр. τὸ σάκος — голям щит. конемъ съ обою страномъ проходѣ- щимъ съ златымъ сакнзмамъ 98.28.

свендона гр. σφενδόνη — легло на камѣк (за екзекутиране). оуѣзавъ емъ носа въ свендонѣ 72.39.

селентѣ гр. σελέντιον — аудиенция при император. она же, на юустн- нѣановѣ трнканнѣ сътворшн селентѣ, възгласн 87.28.

сннгель гр. συγγελος — духовен сановник. съветн творѣше съ юанномъ сннътеломъ о семъ 95.25.

спафарѣн гр. σπαθῆριος — служителъ в гвардiята, мечоносец. спафарѣ поставленъ бывъ юустннѣаномъ 76.29.

схоларъ гр. σχολλῆριος — византийска дворцова стража. възсташа на не копронѣвн схолара 85.15.

троумархъ гр. τρουμάρχος — длѣжность, военен чин. ати же вышж. . . н мелнннъ. . . н калнсть трѣмархъ 98.10.

фелонъ гр. φελώνης — врѣхна дреха. въ тж ношѣ, оборжнѣшеса н възнѣтрѣ мѣча носѣце, папнѣвн отвѣрзшоу, ѣкы нерен съ фелонѣмъ възнѣ- доша 91.39.

хартофнаакъ гр. хартоφίλακος — длѣжность, пазителъ на архив и библиотекаръ в патриаршията. архѣеренскынъ прѣстолю дѣржаше юанъ дѣаконъ, хартофнаакъ 75.6.

За калките вж. следващото изложение.

2. В эпохата на Втората бѣлгарска дѣржава безспорно пѣрвостепенна роля иматъ източните бѣлгарски говори. През XIII и особено през XIV в., когато се извършватъ повече и по-системни промени в лексиката, водещо книжовно средище е Тѣрновградъ. В паметниците, превеждани тукъ (като Иванъ-Александрово евангелие, Сборника на попъ Лаврентий отъ 1348 г., Пандектите на Никонъ Черноризецъ, Своденъ патерикъ, пролози, сборници, както и хрониките на Симеонъ Логотетъ и Константинъ Манасий), се допускатъ елементи отъ местната лексика, поради което те са цененъ изворъ за живота на редица думи в бѣлгарския езикъ.

Следващото изложение засяга само единъ аспектъ отъ обширната лексикална проблематика на разглежданата хроника — промени, характеризиращи среднобѣлгарския периодъ чрезъ лексеми, които не са установени в старобѣлгарските паметници, включително и в произведенията на старобѣлгарските писатели¹⁷ (безъ описанието ни да претендира за изчерпателност).

¹⁷ За сравнение се използватъ данните отъ следните речници: L. Sadnik, R. Aitzetmüller. Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten. Heidelberg, 1955; Slovník jazyka staroslověnského. Praha, 1958; R. Aitzetmüller. Das Hexaemeron des Exarchen Johannes. Bd. 7. Graz, 1975; L. Sadnik. Des hl. Johannes von Damaskus ἐκθεσις ἀκριβῆς τῆς ὁρθοδόξου πίστεως in der Übersetzung des Exarchen Johannes. Bd. 4. Index und rückläufiges Wörterverzeichnis, zusammengestellt von R. Aitzetmüller. Freiburg i. Br., 1983; Fr. Miklosich. Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. Wien, 1862—1965. 2. Neudruck. Aalen: Scientia 1977 (=Микл.); И. И. Срезневский. Материалы для словаря древнерусского языка по письменнымъ памятникамъ. СПб., 1—3, 1893—1903 (=Срезн.); В. М. Истрин. Хроника Георгія Амартола в древнемъ славянорусскомъ переводе, текстъ, исследование и словарь. Т. 3. Греческо-славянскій и славянско-русскій словари. Л., 1930 (=Амартол).

БЕЗБОДЗНЬНО СЛОВО — обещание за сигурност. прѣмъ от нннфора слово БЕЗБОДЗНЬНО, отан. . . прѣнде въ монастырь нраклѣвъ 88.24. Микл. отбелязва само БЕЗБОДЗНЬНЪ в руски пам. от XII—XIII в.

БЕЗМАЪСТВОВАТИ — живея тихо, в уединение. црѣва же мтн ефросина. . . въ монастыри своемъ. . . БЕЗМАЪСТВОВА 93.19—20. Микл., у Срезн. в Син. патерик XI в.

БОЛНИЦА — лечебница. нрннѣ же. . . многа страннопрнемства н БОЛНИЦА н монастыря създа 89.12. У Срезн. в Кормчая XIII в.

ВОДОВАЖДА — водопровод. Калка от гр. ὕδραγωγος. вѣннде юустннѣанъ ВОДОВАЖДЕЖ СЪ МАЛЫМН ОТ СВОИХ СН. . . н нзыде оу стыж анны въ мѣсто 73.39—74.1. У Срезн. в Хронограф XV в., Малала.

ВЫКАЛТОВНИКЪ — съзаклятник. комнннъ же н его ВЫКАЛТОВНИЦН, съшѣдшжса, начаша дѣло 180.33.

ГОСТЬБА — угощение, пир. н гостьбѣ оуготоваль н прнзвавъ его, нападе на нь н ослаѣпн окаяннаго 169.4. Отбелязано в Ман. хр.

ДРАГОУЕМАА МН. Ч. — скѣпи неща. трѣ нзложнша любнмаа емоу н драгоуемаа: православныѣ вѣры нашеѣ отверженіе, бжстєнынх нконѣ потрѣвленіе н правовѣрных гоненіе 91.25.

ДѢВЕРЕ — девери. вѣсташа же на на дѣвере еж 87.20. У Микл. в Номоканон XVI в., у Срезн. в Чуд. требник XIV в.

ЗЛАТОТКАНЬНЪ — златоткан. н златотканны сѣтворь нарицаємыа олоуры 94.6. У Амартол: златонстканъ.

НЗВРЪЖЕНІЕ — потѣпкване. ба блгдѣлѣ нарицаѣ възнесшаго ма на се царство, монм же грѣхом нзвръженіе его прналагаѣ, о вѣсѣх же снх бждн нма гнѣ блсвєно 88.5. У Микл. в Кормчая 1262 г.

ННОЧЪСТВОВАТИ — вода иночески живот. н сновы его острнгше, нночъствовати сѣтворншж 92.7—8. У Микл. в Пролог XVI в., също в Ман. хр.

НСПОРЖНИКЪ — порѣчител, свидетел (за Христос). хѣ бждн нам нспоржннкъ 83.17. У Микл. в Патерик XIV в.

КРАСОЛЮБЕНЪ — който обича красотата. красолюбєнъ же сѣн, феофнлѣ сѣтворн. . . оба велнкаа органа възсєзлаты 94.3.

КЪБАЛЬ — черпалка. бысть глад крѣпок въ градѣ, іако проданомъ быти къбаль ачмѣноу за вѣ ллатнкъ 80.8. У Микл. в Кормчая от XIII в.

МЕЧЕНОШЪ — мечоносец. посла алєѣѣа моушнлєа мечєношомъ да оукротнт н прѣложнт снхъ въ волѣ еж 86.3. У Амартол: мечьннкъ. У Микл. в руски хроники.

МННШНЦА — монахиня. прѣсєлѣбѣтѣ тѣ сжшжѣ мнншнца въ ннѣ монастырь 99.29. У Микл. в бѣлг. Патерик XIV в., Срезн.

НАВАДА — подстрекателство, внушение. н алєѣѣа моушнлєа ослаѣпн, послєушавъ мтрнаѣ навады 86.31. Микл.

НАВАЖДЕНІЕ — внушение, подбуда. възнєнавндѣвъ же царь женѣ своѣ марїѣ наважденіємъ матере своєѣ 86.35. У Микл. в Номоканон XVI в., Григ. парим.; у Амартол: навожденнє.

НАВѢТОВАТИ — заговорнича, клеветя. оклеветанъ быс къ царевн, іако на нѣ Навѣтоуж 91.32. У Микл. в Патерик XIV в., у Срезн. — в Чети-миней XV—XVI в.

НАВѢТЬ — подстрекаване. прѣмогоша его болѣре възвратитис(а) въ град, навѣтомъ матернымъ 87.12. У Микл. в Патерик XIV в., у Срезн. — в Никон, пандекти XIII в.

НЕВЪЗБРАННО — безпрепятствено, без задрѣжка. готово нмѣх еже оубити та невъзбранно 88.7. У Микл. в Мих. хомилиар; у Амартол: невъзбраннмъ.

ОНОСТРАНСКЫН — чуждестранен. поставленъ быс цар оностранскимъ чинowy 88.22.

ОТВЕЧЕРѢ — вечерня. въ понедѣлникъ же стѣа пасхы, шедши царн-ца. . . въ отечерѣе пронде на колесницѣ златѣ 87.24. У Микл. и Срезн. — в Сб. 1076 г.

ОТОВАРНТИ — натоварвам. а мѣднааго лѣва. . . на кола отоварнѣ, възвратиса 90.39. Микл.

ПЩЕЛЮБЬЦЬ — чревоугодник. снм же тако сщнмъ, нннфору патрн-кѣ н снсїѣа. . . лжкавома пщелюбѣцѣма 87.32.

ПОВОРННЬ — защитник, застъпник. топын правовѣрїа поворннѣ н стоу-дїнскын нгоумень рече 91.17. У Микл. в Кормчая XIII в., у Срезн. в пам. XII в.

ПОДХЫБА — ласкателство, измама. глаахъ же сїа множаншїн не съ истнннѣ, нъ съ подхыбож 181.11. У Микл., също в Ман. хр.

ПОРЕКЛО — прозвище. георгїе патрнкїе, емѣже бѣ порекло вораф 75.1. У Микл. в Кормчая XIII в., Срезн. — в Новгор. кормчая 1280 г.

ПОСЕЛѢНЫ — околности. н тако постнже мѣсть вжїа. . . не тѣчїж сж-щїнхъ въ градѣ, нъ н поселѣны его лютѣ гвѣщн 80.26. У Микл. и Срезн. поселнне.

ПОЩРѢКАТЕЛЬ — подстрекател. на се оустрѣмнса, нмѣа пощрѣкателѣ на дѣло оунца своего костанднна 170.19.

ПРОМЫСАНТЕЛЬ — застъпник, предначертател. еда бо възсѣхъ съдѣтель н промысатель бѣ. . . радуѣтса 88.36. У Микл. в Хомилиар XV в.

ПРѢГОВОРНТИ — предумвам. фнлппнк же. . . тамо сын, іако же рѣхъ, прогнаѣ н нѣкыа от вон прѣговорѣ н къ своему прнвлѣкъ помысл 74.22. У Микл. в сръбски Пролог XIV в.

ПѢША — пеш. црца же. . . пѣша не царьскынхъ нзшедши, къ немуу ндѣше 169.16. У Микл. и Срезн. пѣшь.

РАВНОМѢДРЪНЬ — също толкова разумен. еднноересннка его н равно-мѣдрѣнаго въ зловѣры оубнвшъ 93.32. У Микл. равнѣсѣмыслнѣ, Срезн. — равнѣсѣмынын, Г. Амартол — едннооумнѣ.

РАСКРАМОЛНТИ СЯ — разбунвам се. армене же едннн раскрамолишаса н прошахъ алеїѣа моуслѣа 86.23. У Микл. в бѣлг. Патерик XIV в.

РЖБЬ — платно, дреха. по сем же въ ржбы хоуды одѣавше възсе скверн-ное его тѣло, въ нарнцѣмын протѣ островъ нзносатѣ н погрѣбаѣтъ 92.6. У Микл. в Пролог XVI в., Амартол — роуѣѣ.

самовластница — калка от гр. автократорка. мати же его... съматрѣваше днь прилежень, еже быти самовластница 87.9. У Микл. и Срезн. само самовластьць, същото у Й. Екзарх и в Супр.

снаникъ — калка от гр. δύναστης, велможа, властник. по вѣрменн нѣ-
кѡем рече къ снаникомъ амнрѣмъ 95.39. У Микл. в текстове от XVI в.

словоположник — калка от гр. λογοθέτης. она господоуеъ съ словопо-
ложникомъ ставражѣмъ 85.30. У Микл. в сб. XVIII в.

сметнице — смет. црковъ же стья и прѣхвалныа сметнице и гноу по-
ложеніе сътвори 82.8. У Микл. в Патерик XIII в.

страннопріемалице — странноприемница. сътвори же и стран'нопріема-
лице, нарицаемое ннѣ феофаново 99.18. У Микл. в сръбски Патерик XIV в.

стрнка — чичо. въ тѣнждѣ днь, въ нже ослѣпн своа стрнky, ослѣ-
плень бываеъ и самъ костандинъ 87.18. У Микл. в Номоканон XVI в.

ствѣгоноша — знаменосец, предводител. апснмартъ, дрѣн'гарѣ корабенныа
вонскы, снрѣч стѣгоношѣ, црѣ нарѣкошѣ 73. 12. Микл. препраща към реч-
ника на Дж. Даничич от 1863—64 г.

сѣбѣщникъ — сѣмишленик, съучастник. Калка от гр. συνκοινωνός. поне-
кавъ сѣбѣщникы, обрѣте юанна, зовомаго граматнкъ, паче же іанѣа нан
дрѣугааго снмона... и дрѣугыа нѣкыа 91.10. У Микл. в Ант. папд.,
Шишат. ап. XIV в., Срезн. През среднобългарския период се ограничава
употребата на представка сѣ- при образуване на съществителни имена.
Под влияние на съответните глаголи се разпространява сѣ-, т. е. сѣ- → сѣ-.
Евтимий и търновските книжовници използват форми с представка сѣ-
(срв. и Русек: 187). В ХСЛ: сѣпостать, сѣпостат'скы и др.

сѣродникъ — сродник. Калка от гр. συγγενής. феофанъ сътвори съ на-
чал'никомъ златарскимъ... и сѣродникомъ патрїарха антонїа... оба ве-
ликаа органа възсѣлаты 94.2. У Микл. в Пролог XVI в., Срезн. — в Ми-
ней 1097 г.

трѣговнице — площад, място за търг. посрѣд. трѣговница прошед, при-
тѣе въ царьскын дворѣ 170.35. Микл., Срезн. — Пов. вр. лет, Новг. лет.

оунка, оунца — вуйчо. оунка же его юанъ и вес род его не на длѣзѣ
вндѣ коло свое долоу обрашнса 169.38; влдкѣ нарицаѣ оунца своего,
сѣдѣти съ собож велѣше емоу 170.1. У Микл. в Законник XVII в., Пролог
XVI в.: оунка, оунць; Добрев — в пролози XIV в.: оунка¹⁸; Срезн. — -оун
в Пов. врем. лет, вѣн в Ипат. лет.; Амартол -оун.

оуневѣстити — оженвам. Калка от гр. νυμφεύεσθαι. мти же его ефро-
сна... приведе отроковнца прѣкрасны, еже оуневѣстити сна своего 93.5.
У Микл. в Кормчая XIII в., у Срезн. в Миней 1097 г.

оурваніе — спускане (за изпробване на кон). и почто, не сътвори съ-
врѣшенн оурваніе съ ннмъ, послааь ми еси конѣ? 97.26—27.

¹⁸ Ив. Добрев. Българска историческа лексикология. — В: Вл. Георгиев, П. Илчев
и др. Българският език — език на 13-вековна държава. С., 1981, 36—49.

оурустанѣ — надбягване, езда. оурустанѣ же кон'ное сътворѣ, приведе ар'тавазда съ двѣма снѣма его 80.16. У Микл. в Пролог XIII в., XIV в.; у Срезн. в Новг. кормчая 1280 г., Малала.

оусѣлѣ — леден блок. от велкынх же онѣх оусѣлѣн еднно, къ стѣнѣ црнградѣ приразнѣшнса, от основанѣн сѣх разорн 81.32.

оуцѣломждрнтн — вразумявам, поучавам. воеводж оубо достоннымн наказан'мн оуцѣломждрн, прнстжпашѣмѣ же къ немѣ възвратн конѣ 97.29. У Микл. в сборници от XV, XVI в.; у Срезн. в Грамота 1382 г.

храброванѣ — смелост, мн. ч. смели дела, доказательства за храброст. манѣнѣ же, на разбон оуразвен бивѣ н нзнемогѣ, скончаса, многа Храброванѣа на агарѣны поставѣ 97.4. У Микл. в сборник XVI в.

Хоудородень — който произлиза от прост род. Калка от гр. δουρηνός. от грѣчьскыа во землѣ сын, Хоудородень н неавлень, къ странамѣ снр-скымѣ отнде 92.21. Микл., у Срезн. в Гр. Наз. В Шестоднева на Й. Екзарх: Хоудорастнѣ.

цѣломждрнтн сѣ — показвам се, правя се целомъдрен. стран'нопрѣмалнше. . . въздано бывшее кѣраторѣ, еже населнтн тамо добородныхъ жены, не хотѣшѣа цѣломждрнтнса 99.21—22. Микл., у Срезн. — цѣломждрнтн в Пчела XIV—XV в.

чародѣнство — чародейство. въ мѣсто его поставлень бываеѣ юанѣ сннгель, паче аще рекѣ, напннѣ н памврсѣ, словжшѣн въ чародѣнствѣх н възхвоаннх 96.24. У Микл. в руски хроники, у Срезн. в Пчела XIV—XV в.

црѣзь — цѣрб. мнѣанѣ амореаннѣ н црѣзын црѣствова лѣтъ н н мѣцѣ дѣват 92.9. Микл., Срезн. — Никон. панд.

язнанѣ — влажен затвор, тъмница. его же црѣ, ѣко невѣрнѣка мжчнѣ, възложн въ темннцѣ. . . архѣпскѣ же, се вндѣвъ, възнѣ въ язнанѣ н въсе нмѣнѣе свое въда алеѣѣюу, рекѣ, ѣко множ пострѣдаль есн злаа 94.35. У Микл. само ѣзѣ, у Срезн. — ѣзѣ=ѣзѣ 'риболовна застава' в пам. от 1340 г.

За промени във фонетичния облик на думите чрез настъпило съкращаване напр. на корена цѣсар- → цар- свидетелствуват многобройни примери. Срв. къ царевн 91.32; се царсво 88.5; царѣво падалнше 89.21; въ царьскын дворѣ 170.35; црство зѣа царнцѣа 171.21; ѣко царнцѣ 171.16 и мн. др.

III. И така, разглежданият превод на ХСЛ ни отвежда към Втората българска държава на Асеновци, когато литературно-писмената традиция от Симеоновия век, доразвита и обогатена жанрово и стилистически, достига своя връх в дейността на новия интелектуален, книжовен и духовен център на източноправославното славянство — Търново. Тук се осъществява една монументална колекция от преводи на византийски и класически християнски автори, активно се създават оригинални литературни творби. Те съграждат онази исполинска крепост на духа, благодарение на която българската култура устоява на съдбовните превратности през следващите пет столетия. Гордост от възроденото национално самосъзнание и нарасналия политически престиж на България от XIV в. изпълва творбите на търновските писатели. Поради това не е случаен и засиленият интерес към исторически преводи.

Несъмнено през времето на Асеновци става популярен и преводът на Хрониката на Симеон Метафраст и Логотет, направен от последовател на Търновската книжовна школа.

Това по безспорен начин се потвърждава от направения кратък езиков анализ, който отразява както редица норми на един езиков стандарт от донационален тип¹⁹, така и някои тенденции в развоя на говоримия език от XIV в.

Книжовният език, застъпен в ХСЛ, представя естествена, по-нататъшна фаза в историята на старобългарския литературен език и неговото усъвършенстване, независимо от голямата му отдалеченост от живия узус на българския език през среднобългарската епоха. Книжен характер в ХСЛ имат последователно спазените изисквания на Евтимиевата правописна реформа, запазената флексия, синтетичните степени за сравнение, употребата на членоподобно предпоставено нжє, инфинитивната форма, запазената система на глаголните времена и на причастията, заимствуваната гръцка терминологична лексика.

Същевременно обаче ХСЛ ни дава несъмнени доказателства за творческото отношение на Евтимий и последователите му към развитието на старобългарската книжовна норма през този период. Представени са новоразвити и доразвити черти, добили широко разпространение в паметниците на писмената реч от среднобългарския период: известни фонетични промени, нови склонитбени типове и синтетични форми в именната система, засилена употреба на показателни местоимения вместо отсъстваща членна форма, формални промени в темпоралната система, липса на супин, нова стилистична маркираност при употребата на миналите деятелни причастия на глаголи от IV спрежение, случаи на функционално преразпределяне в падежната система, широко застъпване на разнообразни и нови лексикални елементи от живата реч, засегнали главно речниковото богатство и словообразуването.

По този начин ХСЛ обогатява представите ни за езиковите занимания на търновските реформатори и подчертава необходимостта от по-нататъшни конкретни проучвания върху тази важна епоха от живота на българския литературен език.

¹⁹ За него вж. А. Минчева. Традиционно-книжна норма и развойни тенденции в синтаксиса на среднобългарския литературен език през XIV в. — Славянска филология, т. 15, 1978, 245—246. За идейно-естетическата концепция на книжовниците от XIV в. и за стилистичните особености на техните произведения срв. Д. С. Лихачев. Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России. — Исследования по славянскому литературоведению и фольклористике. М., 1960, 95—152. Делото на Патриарх Евтимий и търновския книжовен център се свързват с целенасочена дейност към създаване на определена философска концепция за писмената езикова практика и норми на езиков стандарт. Срв. и сборника Язык и письменность среднеболгарского периода. М., 1982.